

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В РЕТРОСПЕКТИВІ ВІТЧИЗНЯНОЇ І СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ ХХ ст.

УДК 94 (477.8): 329.733

Олександр ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 30–50-х рр. ХХ ст.: СУСПІЛЬНИЙ КОНТЕКСТ І НАУКОВИЙ ВИМІР

У статті розкриваються проблеми національної самоідентифікації, формування колективної пам'яті та історичної свідомості громадян України, роль і значення феномену українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр., з'ясовується ставлення до ОУН і УПА населення різних регіонів України, юридичні, правові аспекти українського самостійницького руху.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, історична пам'ять, державна політика пам'яті.

Більшість релігійних віровчень обстоюють положення про вічне життя душі, що є субстанційним осердям людського ества. Цей оптимізуючий наше буття постулат дає наснагу й сили в щоденному подоланні несприятливих обставин, труднощів, у тяжкій праці, боротьбі з недугами.

Чому ж тоді ми з такою тривогою, увагою й особистою зацікавленістю зазираємо за лаштунки нашого минулого, яке вкрите мороком віків. Для чого ми намагаємося вихопити із цього калейдоскопа подій епізоди, які, на наш погляд, є найбільш знаковими, вирішальними, доленосними, зафіксувати їх, донести до якомога більшої кількості людей і навіть підштовхувати до аналогічного їх сприйняття?

Шукаючи відповіді на ці питання, ми неодмінно мусимо визнати, що ця солідарність у сприйнятті колективного минулого є ніщо інше, як елемент самоідентифікації – конфесійної, соціальної, політичної й навіть етнічної.

Складне явище національної самоідентифікації на індивідуальному й надособистісному рівнях має доволі суттєві відмінності. Однак в обох випадках визначальним чинником виступають певні опорні конструкції: знакові події, ідеологічні меседжі, гасла тощо. Накладаючись на особистий та колективний досвід і поєднуючись з культурно-освітніми впливами, вони ферментують процес ідентифікації людських спільнот на етнічному, конфесійному, соціально-корпоративному ґрунті.

За даними Національного інституту стратегічних досліджень, у 2004 р. громадянами країни себе вважали 44% респондентів, локальної ідентифікації дотримувалися 37%, близько 11% вважали себе громадянами колишнього СРСР і лише 3% дотримувалися суто етнічної самоідентифікації.

Раціональні відмінності в ментальності, колективній пам'яті й історичній свідомості населення України настільки значні, що дають можливість саме на цій основі вибудовувати політичні технології, маніпулювати масами з електоральною метою й навіть задля корисливих інтересів певних олігархічних груп. Водночас це знаходить вияв у різних геополітичних, цивілізаційних, культурних, ціннісних орієнтаціях, соціально-економічних пріоритетах. Так, згідно з результатами соціологічного опитування, весною 2005 р. необхідність незалежності України в західних областях обстоювали 90% респондентів, центральних – 81%, південних – 70%, східних – 64%¹. Кілька років, що минули з того часу, ситуацію кардинально не змінили. Більше того, маятник політичної кон'юнктури, що хитається згідно із законами політичної сили тяжіння від національних інтересів та утвердження суверенітету молодій державі до зміцнення позицій окремих кланових корпорацій і в зворотному напрямі, час від часу зміцнює ідеологічні

гасла, що, безумовно, вносить суттєві корективи і в процес ідентифікації громадян України. Як це не парадоксально, але такий “плюралізм”, на наше переконання, швидше перешкоджає, а не стимулює формування громадянського суспільства й повноцінної політичної нації.

Те, що ця стаття починається з розгляду проблеми ідентифікації, не випадково. Адже саме від цього безпосередньо залежить сприйняття феномену українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр. різними групами сучасного суспільства.

У 2009 р. Всеукраїнська соціальна служба видала “Аналогічний звіт” за результатами соціологічного дослідження “Ставлення населення України до проблем, пов’язаних із Другою світовою війною”. На запитання “Як Ви оцінюєте діяльність ОУН і УПА у Другій світовій війні?” 34,7% респондентів відповіли – “союзники Німеччини”; 21,1% – “національно-визвольна боротьба”; 20,4% – “партизансько-повстанський рух”; 19,3% – “опір тоталітарним режимам”; 4,5% – інше. Якби соціологи лаконічніше сформулювали відповіді, імовірно, близько 70% респондентів класифікували б це явище в руслі національно-визвольних змагань українського народу.

Пропонуємо регіональний зріз опитування. “Національно-визвольною боротьбою” вважають боротьбу ОУН та УПА 60,7% мешканців Галичини, 41,8% – Кіровоградської й Полтавської областей і лише 8,3% – Донецької, 13% жителів Криму, Волинської та Рівненської областей; “опором тоталітарним режимам” – 47,7% галичан, 25,9% – волинян, 2,4% – жителів Луганської та 6,3% – Донецької, 7,9% – Харківської областей; “партизансько-повстанським рухом” – 48,8% респондентів Чернівецької, 32,4% – Криму й 7,1% – Донецької та 9,6% – Луганської областей; “союзниками Німеччини” – 71,1% – у Харківській, 77,1% – Донецькій, 66,4% – Луганській, 2,4% – у Галичині й 12% – на Закарпатті. На нашу думку, коментарів потребує лише ситуація на Волині, де понад 75% опитаних майже порівну позиціонували дії ОУН та УПА по трьох остаточних пунктах.

За віковою ознакою це явище віднесла до національно-визвольної боротьби більша частина респондентів до 30 років, натомість союзниками III Райху вважає більшість тих, кому за 50 років.

Освітній рівень також впливав на зміст відповідей. У руслі національно-визвольної боротьби трактують ОУН та УПА 30% людей з вищою і 8,3% – з початковою освітою, союзниками німців, відповідно, 3,7 і 58,3%.

На запитання “Чи потрібно визнати вояків УПА воюючою стороною?” відповіді розподілилися в такій пропорції: 1) однозначно так – 20,3%; 2) однозначно ні – 21,7%; 3) радше так, ніж ні, – 22,6%; 4) радше ні, ніж так, – 15,9%; 5) важко відповісти – 18,7%.

Якщо скласти схожі відповіді, то за позитивне вирішення цієї проблеми висловилося 42,9% респондентів, негативне – 37,6%. А політичний звіт – за результатами соціологічного дослідження².

Високий відсоток тих, хто не визначився, можна пояснити складністю питання, про яку більшість опитаних, напевно, і не підозрює. Адже, відповідаючи на нього, пересічний громадянин відштовхується від ключового поняття – “воююча сторона” і не вдається до аналізу юридичної та політичної складової проблеми.

Існує ще один аспект, на який указують соціологи. Ідеться про інформаційне поле, у якому формувалося ставлення громадян до місця й ролі ОУН та УПА в суспільно-політичних і воєнних подіях 1939–1945-х рр. Згідно з результатами вже згаданого соціологічного опитування, 45,7% респондентів сформували своє уявлення про ці події від представників старшого покоління; 27,9% – з навчальних курсів у школах і вузах; 22,9% – з вітчизняних засобів масової комунікації; 19,6% – з радянських джерел; 10,4% – з російських ЗМІ.

Інтенсивний характер сучасного інформаційного простору доволі швидко формує сприйняття тих чи інших явищ у певному руслі. У зв’язку із цим, доводиться констатувати неспроможність влади запропонувати суспільству зрозумілі, недвозначні, оптимізуючі орієнтири, які ще прийнято називати національною ідеєю. Переформатування історичної пам’яті, до якої вдаються кожен новий уряд і президент, розмивають фундамент, на якому вона функціонує. Різні політичні сили зовсім не стурбовані цією обставиною, навпаки, частина з них на власний розсуд експлуатує історичні факти з метою привернення на свій бік виборців. При цьому на

порівняно незначному часовому проміжку політики можуть чи діаметрально змінити своє ставлення до проблеми ОУН й УПА в той спосіб, який їм підказує політична кон'юнктура. Абсолютне нехтування глибинними чинниками, що визначають алгоритм формування й функціонування історичної пам'яті, традицій, ментальності мешканців окремих регіонів, грубе нав'язування політизованих оцінок і ярликів, фальсифікація й довільне препарування фактів – такими є основні засоби маніпулювання масовою свідомістю в сучасній Україні.

Замість того, щоб утвердитись у визначеній позиції, держава діє вкрай непослідовно й безвідповідально. Незаперечним доказом є діяльність робочої групи істориків, на яку покладалася підготовка історичного висновку для уряду й Верховної Ради України. Дослідницька діяльність групи сприяла глибокому вивченню історії ОУН й УПА, зокрема й українського національно-визвольного руху 20–50-х років загалом. Уряд схвалив роботу групи та поданий нею історичний висновок.

Таку ж функцію мала виконати робоча група правознавців. Однак не те, що юридичного висновку, а й жодної більш-менш помітної публікації з правовими оцінками цього явища ми й донині не маємо. Отже, ми й сьогодні в цій справі перебуваємо на початку 90-х років минулого століття. Що це – недолуга політика, низька виконавська дисципліна чи добре продумана стратегія? Кожен може обрати власну відповідь.

Кілька слів необхідно сказати про сегмент історичної пам'яті, що пов'язаний із самостійницьким рухом. Слід визнати, що кардинальні відмінності в тому, як ці події віддзеркалюють у свідомості людей, існують як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Та існує одна обставина, яку нерідко обходять увагою й ті, хто полемізує із цього приводу. Одні пам'ятають їх як власний досвід і рефлексії рідних та близьких, інші – через набуті знання і враження, одержані зі ЗМІ, кіно, літератури, усних переказів. Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про різку природу історичної пам'яті, градус переживань, глибину заангажованості. Водночас на рівні боротьби за легітимацію “своїєї правди” опонуючі конгломерати демонструють практично однаковий ступінь переконань і готовності відстоювати їх усіма можливими засобами.

Ось тут і мала б вступити в дію продумана на тривалу перспективу державна політика пам'яті. Влада володіє ресурсами, здатними змодельовати й надати реальних обрисів національній моделі пам'яті. Однак з уже згаданих причин не робить цього.

Пов'язана з політикою пам'яті практика комеморації вражає своєю вибірковістю, несистемністю й непрофесійністю. Причому докази цього стосуються меморіалізації не тільки визначних подій українського національно-визвольного руху, а й таких трагічних сторінок, як Голокост, українсько-польське протистояння та багато інших.

Не піддаючи жодному сумніву доцільність відзначення на державному рівні Дня партизанської слави, широкі кола України дивуються з приводу інформаційного й комемораційного вакууму довкола 70-річчя утворення УПА. Навіть не претендуючи на якусь симетрію – усе ж це змістовно різні явища, – змушені визнати ситуацію явно двозначною. Де-факто відбувається повернення на позиції, з яких стартували зусилля, спрямовані на моральну реабілітацію та легітимацію українського самостійницького руху.

Лінії розламу в трактуванні та сприйнятті українського самостійницького руху проходять по таких основних векторах.

1. *Ідеологічні підстави.* Щоб наголосити на складності цього питання, зауважимо, що фахівці зовсім не однакові у формулюванні самого поняття “націоналізм”. До ХХ ст. націоналізм на європейських просторах не позиціонувався як окрема політична ідеологія, залишаючись більшою мірою складником інших традиційних європейських ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму, комунізму, фашизму. В.Лісовий та О.Проценко із цього приводу зазначають: “Коли говорять про ХІХ століття як “епоху націоналізму”, то слово “націоналізм” застосовують у широкому значенні – тобто як ідеології, націленої на утвердження націй та національних держав.

...Націоналізм існує в інших традиціях політичної думки (та у відповідних політичних ідеологіях) не тільки як деякий складник, а й як тенденція, що є об'єктом критики в самих цих ідеологіях”³.

За доволі влучним виразом Анджея Каліцького, “український націоналізм у сучасній домінуючій інтерпретації перебуває в полоні вузької історично-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму”. Надто міцна пов’язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30–40-х років стояла на перешкоді того, щоб його прийняли й засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи⁴.

Але національно-визвольний рух в Україні підживлювався не тільки ідеологією націоналізму, а й ідейно-теоретичними здобутками національно-демократичного й ліберального спрямування. Та й, власне, ідейні засади українського націоналізму еволюціонували від “чинного націоналізму” Д.Донцова до теоретичних напрацювань нової генерації борців за УСС – М.Степаняка, Я.Бусела та інших, що містили демократичні елементи.

На основний закид ідейних супротивників ОУН, що ідеологія українського націоналізму асоціюється з наці-фашистською, аргументовано відповіли фахівці. Так, Г.Касьянов підкреслив: “Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом в світогляді, ідеології, і, часом, у політичній практиці, цю організацію не можна зарахувати ані до фашизму, ані до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх.

... Якщо брати до уваги повний набір зовнішніх і функціональних ознак у повний період існування організації (наприклад, культ вождя, прагнення монопартійної диктатури, побудова чіткої партійної ієрархії, культ дії, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то з не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями”⁵.

2. Проблема союзників та колаборації.

У 30-ті роки провід ОУН, усвідомлюючи складність боротьби за створення УССД, вів активний пошук союзників. Як відомо, на вістрі таких дипломатичних контактів перебувають спецслужби. Уже в 1931 р. емісари УВО – ОУН увійшли в контакт з представником британської спецслужби СІС⁶. У 1932 р. посланці Р.Ярого налагодили відносини зі спецслужбами Японії в маріонетковій державі Маньчжоу-Го. У середині 30-х років представники ПУН прагнули налагодити співпрацю з розвідками Франції, Італії, Іспанії, Фінляндії, Туреччини. Та найбільш плідним виявився німецький вектор цих зусиль. Берлін покладался на оунівців у розвідувальній роботі, натомість українські націоналісти отримували фінансову підтримку. Співпраця ОУН з німецькими спецслужбами мала місце й на завершальному етапі війни.

Нині відомо, яких страждань і збитків зазнав народ України від гітлерівських окупантів. Співпраця (хай і з тактичних міркувань) ОУН з німцями сприймається саме через призму злочинів нацистів. Складна діалектика полягала в тому, що жертвами нацистської політики були й самі націоналісти.

Морально-правові оцінки злочинної діяльності агресорів під час Нюрнберзького й Токійського міжнародних військових трибуналів і численних процесів на території СРСР автоматично екстраполювалися засобами ідеологічної обробки населення на ОУН та УПА, що й продовжується донині.

У цій ситуації корисно провести деякі історичні паралелі з іншими тогочасними національно-визвольними й антиколоніальними рухами. У період 1939–1945 рр. зафіксовано інтенсивні контакти націонал-патріотичних сил країн Азії з державами-агресорами задля боротьби проти метрополій. Арабські націоналісти, які орієнтувалися на Берлін у січні 1941 р., вдалися до антибританського перевороту в Багдаді, націоналістичні угруповання в Індії й Афганістані співпрацювали зі спецслужбами нацистської Німеччини й Італії, націонал-патріоти англійської Бірми та французького Індокитаю – з японцями.

Та ситуація в Україні відрізнялася від інших тим, що тут гітлерівці встановили жорсткий окупаційний режим, жертвами якого стали мільйони людей різних національностей. Економічне пограбування й визиск, примусова праця на чужині, терор і геноцид – ці та інші риси “нового порядку”, контакти з яким підтримували українські націоналісти, залишили глибокий трагічний слід в історичній пам’яті людей. Ці дії суперечать з тим, що ОУН домагалась у такий спосіб досягти стратегічної мети – відродження національної державності. Розв’язати цю колізію неможливо. Її слід прийняти такою, якою вона була. І жити далі з усвідомленням того, що

історія будь-якого народу – це не суцільна героїка й величні справи, а й прикрі помилки та невдачі.

3. *Правова оцінка діяльності ОУН та УПА.* Перш ніж поглянути на проблему через призму норм міжнародного права, зазначимо, що війна – це абсолютне зло, що знецінює людське життя, традиції та звичаї, норми моралі й права, змінює світосприйняття.

Не вдаючись до аналізу відповідних міжнародно-правових актів, треба наголосити, що всі учасники протистояння в роки Другої світової війни систематично порушували норми гуманітарного права.

Тут потрібно звернути увагу на одну принципову обставину: оголосивши всі збройні формування самостійницької орієнтації “бандитами”, а весь рух – “бандитизмом”, і нацисти, і більшовики тим самим вивели їх з політичної площини в суто кримінальну. У зв’язку із цим, українські повстанці перетворювалися з партизанів чи комбатантів на кримінальний елемент. У збройних конфліктах внутрішнього характеру статусу військовополоненого не існує, тому уряд має право вдаватися до судового переслідування таких людей за зраду чи насильство.

Донині точаться дискусії довкола статусу “воюючої сторони” ОУН та УПА. Згідно з нормами міжнародного права, його ознаками вважають:

- контроль партизанів над певною частиною території держави, проти уряду якої вони ведуть боротьбу;

- проголошення незалежності, мета якого полягає у відокремленні від цієї держави;

- наявність організованих збройних сил, що ведуть війну проти уряду;

- визнання партизанів воюючою стороною з боку уряду.

Як бачимо, практично всі критерії для визнання ОУН та УПА воюючою стороною існують. Отже, юридичне його закріплення – справа політичної волі.

Одним з пунктів заперечень проти надання такого статусу є звинувачення ОУН та УПА в злочинах. Це – тема окремої дискусії, тому обмежимося кількома зауваженнями. Ні ОУН, ні УПА не визнані злочинними організаціями Нюрнберзьким трибуналом чи якоюсь іншою міжнародною судовою інстанцією. Водночас неспростовними залишаються факти участі підрозділів ОУН та УПА й окремих учасників націоналістичного підпілля в діях, що кваліфікуються як злочин. Особливо це стосується розправ над представниками цивільного населення.

Оунівцям, зокрема СБ ОУН, інкримінують численні злочини та вбивства “в особливо жорстокий спосіб”. Визначаючи цей факт, слід брати до уваги, що всі учасники протистояння – радянська сторона, німці, румуни, поляки – вдавалися до таких дій, виміряти ступінь жорстокості яких неможливо. Це жодним чином не має слугувати виправданням такому явищу. Але необхідно врахувати ту обставину, що практично всі причетні до таких злочинів були покарані в судовому порядку та їх дії не можуть екстраполюватися на весь самостійницький рух.

Брак політичної волі сучасного політикуму, пріоритети корпоративних спільнот, відчутний вплив зовнішніх факторів, ігнорування національних інтересів створюють реальні загрози для безпеки України.

Існує ще один негативний вислід такого стану справ. Багато відомих дослідників ставить під сумнів наявність не лише правової держави в Україні, а й політичної нації. За наявності деяких формальних атрибутів – громадських об’єднань, політичних партій, демократичних свобод, декларованих Конституцією та багатьма законодавчими актами, розгалуженої мережі ЗМІ, демократичного за формою виробничого права тощо сучасне українське суспільство, по-перше, не має дійових важелів впливу на державу. Відсутність цього зворотного зв’язку перетворює на половину слова про демократію. По-друге, відсутність єдиного сприйняття власного минулого, сучасної ситуації та перспектив у більшій частині населення переконливо свідчить не про політичний плюралізм, а про штучний розкол, тектоніку якого штучно режисують певні політичні сили різного спектра. Відтак населення України не відчуло себе єдиною нацією.

Якби все обмежувалося тимчасовими піар-технологіями, заснованими на соціально-економічних меседжах, це лише б стимулювало розвиток суспільства. Та політикам не до цього. Значно легше використати емоційні рефлексії, що ґрунтуються на рудиментарних “образах

ворогів”, закликати людей на ідеологічні барикади й потім ні за що не відповідати, адже жодних серйозних зобов’язань при цьому політики на себе не беруть.

Завершуючи цей сюжет, хочеться нагадати тим, хто безвідповідально “бавиться” з історією, що вона рано чи пізно все розставить на свої місця: і тих, хто творив її, і тих, хто використовував її без страху й сорому. Переконаний, що належне місце посядуть в ієрархії подій і український самостійницький рух, й Українська повстанська армія.

Аби не опинитися в ролі кабінетних схоластів, науковці повинні усвідомлювати власну місію. Очевидно, ми маємо виконувати інші функції, ніж ті, що бере на себе прокурор, адвокат чи суддя. Просвітницька функція вченого набагато важливіша, оскільки дає моральне право не виносити вердикти, а формувати власне бачення й громадську позицію.

Незнання – поживне середовище для ворожнечі. Обізнаність і повага до думки іншого – ключ до самоусвідомлення й порозуміння.

Нам слід примиритися зі своїм минулим, яким воно було. Історія без прикрас і надривної апологетики й самовиправдання – це скарб мудрих народів, що стійко пережили й долають далі хвороби росту, усвідомлюючи свої перспективи. Нам усім необхідно багато працювати над тим, щоб переконатися самим і довести іншим, що ми належимо до таких народів.

1. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К., 2005. – С. 188, 349–353.
2. Ставлення населення України до проблем, пов’язаних із Другою світовою війною. – К., 2009.
3. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм : Антологія. – К., 2000. – С. 14–15.
4. Waslicki A. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego pafriotyzmu i ich znaczenie wspolezesne / A. Waslicki. – Warszawa : Rea Publika, 1991. – S. 9–10.
5. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія : історичні нариси. – К., 2005. – С. 460.
6. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 236, спр. 33285, арк. 41.

В статтє раскрываються проблемы национальной самоидентификации, формирования коллективной памяти и исторического сознания граждан Украины, роль и значение феномена украинского национально-освободительного движения 1930–1950-х гг., выясняется отношение к ОУН и УПА населения разных регионов Украины, юридические, правовые аспекты украинского освободительного движения.

Ключевые слова: украинское национально-освободительное движение, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, историческая память, государственная политика памяти.

The article surveys the problems of the national self-identification, forming of the collective memory and historical consciousness of the Ukrainian citizens as well as the role and significance of the Ukrainian national-liberation movement phenomenon of the 1930s–1950s. It explicates the people’s attitude to the Ukrainian Nationalists Organization and the Ukrainian Insurgent Army in the different regions of Ukraine and clarifies the legal and law aspects of the Ukrainian independence movement.

Keywords: Ukrainian national liberation movement, Ukrainian Nationalists Organization, Ukrainian Insurgent Army, historical memory, memory state policy.